

Раунова Л.

КИШИЛАР МУЛОҚОТИДАГИ ХУРСАНДЧИЛИК СЕМАСИНИНГ ҚЎШМА ГАПЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ

Раунова Л.

РАДОСТЬ, ВЫРАЖЕННАЯ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ И В ДИАЛОГАХ

Тилда лисон бирликларининг объектив воқелик билан муносабати масаласи муҳим ўрин тутди. Ҳар қандай лисоний бирлик, жумладан, гап ҳам воқеликнинг бирор бўлагини акс эттиради. Гапда ифодаланган фикрнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи модаллик категорияси ҳар бир гапнинг муҳим конструктив белгиларидан бири ҳисобланади. Маълумки, тилда серкирра ва мураккаб бирликлар таҳлил жараёнида бир неча парадигмага мансуб бўлиши ҳам мумкин, таснифлашда ҳодисанинг қайси томони тадқиқ манбаи сифатида танланганлигини ҳисобга олиш лозим. Англашиладики, инсоннинг кимлиги унинг икки жиҳати – хатти-ҳаракати ва сўзи (нутқи) одамлар билан ўзаро муомаласида аён бўлади. Шунинг учун ҳам одамлар инсон руҳияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган бу масалалар билан жуда қадим вақтлардан буён қизиқиб келадилар. Ўзбек тилшунослигида мурожаат шакллариининг тадқиқ қилиниш жараёнлари таҳлили шуни кўрсатадики, муаммонинг ўрганилиш даражаси бир неча босқичда олиб борилган. Чунончи: 1) инқилобга қадар мавжуд манбаалар (М.А.Терентьев, В.Наливкин, З.А.Алексеев, А.Вишнегорский ва бошқалар; 2) инқилобдан кейинги 20-30 йиллар давридаги манбаалар; 3) 40-йиллардаги мавзунинг ўрганилиш тарихи; 4) 50-60 йилларга тегишли манбаалар. Мазкур 1-ва 2-даврларга тегишли манбаалар ичида тилшунос Абдурауф Фитратнинг муаммога таалуқли фикрлари эътиборга лойиқдир. Шунингдек, нутқ ва нутқ маданияти муаммолари билан илмий асосда жиддий шуғулланиш масаласи биринчи марта Прага лингвистик тўғараги аъзолари томонидан ўрганилганлиги манбааларда қайд этилади. Нутқ маданиятининг асосий муаммоларидан бири фикрни аниқ ифодалаш учун сўзни ва грамматик воситаларни ўринли танлашдир. Сўз ифодалаган тушунчани аниқ тасаввур қилган ҳолда матнга мос келувчи сўзни танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлаш жоиз. Бунинг учун, танлаб олинган сўзларнинг предмет маъносини бутун оттенкалари билан, аниқ мушоҳада қилган ҳолда, сўнгра мавжуд сўзлар предмет маъносидан ташқари, эмоционал-экспрессив бўёқдорликка эга эканлигини назарда тутиш лозим. Шу маънода қарайдиган бўлсак, кишилар мулоқотида учровчи бундай эмоционал-экспрессив сўзларда соддалик, таъсирчанлик, кўтаринкилик, улуғворлик, эркинлик сезилиб туради. Аммо тилда бундай сўзлар ифодасининг ўзи ижобий

ва салбий оттенкаларни ҳам англатади. Кишилар мулоқотлари жараёнида мавжуд хурсандчилик семасининг ифодаланиши, уларнинг бадиий адабиётларда акс эттирилиш ҳолатлари, хусусан, муаммонинг қўшма гаплардаги талқини масаласига тўхталиб ўтсак.

Кишилар нутқида учровчи қувонч семасининг ифодаланиши ижобий маъно оттенкасини ифодаловчи эркалов, хушмуомалалик, поэтик фольклор сўзлари орқали юзага келади. Шу боис бундай кўринишдаги сўзлар махсус гуруҳларга ажратилади. Уларнинг айримларига ва бадиий адабиётларда ёритилиш ҳолатларига тўхталиб ўтсак.

Сўзлашув нутқида учровчи эркалов, кичрайтирув сўзлари. Мазкур гуруҳга мансуб сўзлар гапдаги вазифалари ва ишлатилиш хусусиятларига кўра нутқнинг хосланган бошқа тип сўзларидан фарқ қилади. Чунки, бундай сўзларда сўзловчининг тингловчига бўлган ижобий-интим муносабати севиши, шодланиши, эркалаши намоён бўлади. Бундай маъно ифодаловчи шаклларга қуйидаги лисоний бирликларни киритиш мумкин: *бўталогим, эркам, болагинам, қақажон, ўртоқжон, дугонажон, аяжон, овсинжон, аяжон, бибижон, қизгинам* ва бошқалар. Мисолларга мурожаат қиламиз: 1. *Ўртоқжон, сизларнинг тўйларингизни ҳамма мақтаб юрибди-я, биз ҳам бундан қувониб, кўнглимиз яйраб юрипмиз. (Ў.Ҳошимов. “Тушда кечган умрлар”).* 2. *Зўҳра қизалогим, бу феълинг нақд отаннинг ўзига ўхшаганини кўриб турибман, оллоҳга шукур, охиридан қувонтирсин. (Ў.Ҳошимов. “Нур борки, соя бор”).* 3. *Вой овсиним тушмагур-эй, бундай ишларга қандоқ улғуради, ишқилиб барака топсин. (Ў. Ҳошимов. “Икки эшик ораси”).* Келтирилган мисоллардаги *-лоқ, -жон, -им* аффикслари манбааларда қайд этиб келинадиган эркалов семасидан ташқари қувонч семасини ҳам ифодалаб келмоқда. Бундан ташқари юкорида қайд этилган мисоллар қўшма гаплардир, хусусан, уларнинг ҳаммаси боғловчисиз қўшма гаплардир. Аммо бу гаплар таҳлилига эътиборни қаратадиган бўлсак, уларнинг ҳар бири алоҳида функцияни бажаришини кўриш мумкин. Чунончи, 1-мисолда қўшма гап таркибидаги қисмлар сабаб-натига муносабатини ифодалаб келмоқда, яъни боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа ҳодисанинг сабабини (*биз ҳам бундан қувониб кўнглимиз яйраб юрипмиз* бунинг сабаби *сизларнинг тўйларингизни ҳамма мақтаб*

юршиида) изоҳлаб келган. Келтирилган 2-гап қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар сирасига киради. Бунда қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмунлари бири-бирига қиёсланиб, чоғиштирилган. Қиёслаш муносабатининг ёритилиши қисмларининг умумий мазмунидан ташқари бошқа ёрдамчи лексик восита - киритмалар орқали ифодаланган. Таҳлил учун танланган 3-мисолда қўшма гап таркибидаги конструкциялар кесимлари турли шаклда ифодаланган, натижада биринчи қисмда англашилган мазмун тугалланмай, қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмидаги мазмун юзага чиқади.

Манбааларда сўзлашув услубида учровчи эркалаш сўзларини нутқда қўлланилиш доираси ва маъно оттенкасига кўра бир неча гуруҳларга ажратиш ҳоллари мавжуд. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, мазкур сўзлар юқорида қайд этилган маъноларидан ташқари хурсандчилик семасини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Масалан: *1. Ҳали сен...сен ўша Улуғхўжабойларнинг томириданмисан, Сабинобунинг ўгли.. кел, **оппоғим** қайта бағримга босай.*

*(Мурод Мансур "Жудолик диёри"). 2. **Аяжон, меҳрибоним** ..мен бахтлиман, энди сизни ҳеч қачон ёлғизлатиб қўймайман. (Мирмуҳсин "Жамила").* Келтирилган мисоллар ҳам тузилиш жиҳатдан қўшма гапларга мансуб. Мазкур гаплар таркибида қўлланилган грамматик воситаларнинг мавжудлигига кўра уларнинг ҳар иккаласи ҳам боғловчисиз қўшма гапларга мансубдир. Чунки қўшма гап таркибидаги мавжуд содда гаплар (1-мисолда) ифодаланган фикрлар бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, гапларнинг бири иккинчисини тақозо этади. Қўшма гапларнинг бу турида мазмуний ва интонацион яхлитлик кучли бўлади. Қайд этилган иккинчи мисолда ҳолат тамоман ўзгача. Сиртдан қараганда, мазкур гап таркибидаги содда гаплар ўзаро тобе ёки тенг боғловчи воситасиз бириккандек, шу белгисига кўра бу гапни боғловчисиз қўшма гаплар сирасига киритса бўлади. Аммо танланган қўшма гап таркибидаги содда гап алоҳида олинган содда гапдан нисбатан мустақил эмаслиги билан ажралиб туради. Аввало, бу грамматик ва интонацион номуустақилликдир. Шунга кўра : **Аяжон, меҳрибоним** ..мен бахтлиман, энди сизни ҳеч қачон ёлғизлатиб қўймайман гапини боғловчисиз эмас, балки эргаш гапли қўшма гап сифатида баҳолаш тўғри бўлади. Бу қурилмани эргаш гапли қўшма гап қилиб турган нарса мазмуний тақозо этувчанликдир. Биринчи гапдаги мазмун иккинчи гапдаги мазмун учун сабаб мақомидадир.

Тилда мавжуд **интим-муносабат билдирувчи эркалаш сўзлари** (*жоним, севгим, вафодорим, ёлғизим, азизим..*), **дўстлик, кадрдонликни ифодаловчи сўзлар** (*дугонажон, ўртоқжон, биродаргинам, қақажон, огажон, дўстгинам..*) , **хушмуомалаликни билдирувчи сўзлар** (*айланай,*

ўрғилай, дўмбоқ, ширинтой, болажон, болақай, қоқиндиқ, гиргиттон..) каби сўзлар манбааларда қайд этилган функцияларидан ташқари қувонч семасини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Мисолларга мурожаат қиламиз: 1. **Азизим Рўстам ака**, бу сизга мендан совга, бўйнингизни яхшилаб ўраб олинг. (*Ў.Ҳошимов. "Тушида кечган умрлар"*). 2. **Энахон, жоним ўртоқжон**, бормисизлар, кутавериб кўзларимиз тўрт бўлиб кетди-ку?! (*Чўлпон "Кеча ва кундуз"*). 3. **Уялмай қолинг, қақажон**, сизга ким қўйибди қочини-а?! (*Мурод Мансур "Жудолик диёри"*). 4. **Болажон**, мунча ширин бўлмасанг, исминг нима? (*Солиҳ Қаҳҳор "Дайди қизнинг дафтари"*). 5. **Менга қаранг, қоқиндиқ**, ёш бола фариштадек гап, унга озор берманг, айланай. (*Ў.Ҳошимов "Дунёнинг ишлари"*). Келтирилган мисоллардаги ажратиб кўрсатилган шакллар асосан аёллар нутқидан олинган. Шунингдек, **ўртоқ** сўзи сўзлашув нутқида умум томонидан ишлатилувчи мурожаат формаси бўлиб, у билан кишилар бир-бирини чақиради, ундайди ҳамда хитоб қилади. Мазкур сўзга **-жон аффикси** қўшилиш натижасида севиш, эркалаш, қувонч маънолари ҳам ифодаланади. Шунингдек, аёллар нутқида қўлланилувчи *дугонажон, қақажон, ўртоқжон* сўзлари ҳам яқин муносабат, севиш, қувонч оттенкаларини билдиради. Юқоридаги мисоллар тузилишига кўра қўшма гаплардир. Маълумки, қўшма гап лисоний бирлик сифатида мураккаб табиатли бўлиб, бу мураккаблик унинг лисоний сатҳда тугган ўрни, таркибидаги содда гапнинг грамматик шакли ва боғловчи воситалари ҳамда мазмуний муносабатнинг ранг-баранглигида намоеён бўлади. Шунга кўра танлаб олинган мисолларни қўшма гап таркибидаги содда гапнинг ўзаро муносабати – *мазмун, грамматик, интонацион* нуктаи назардан ҳам таснифлаш мумкин. Чунончи мазкур гаплар : **1. Гап таркибидаги боғловчи воситаларга кўра- оҳанг билан боғланган қўшма гаплар** каторига киради; **2. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатнинг ифодаланишига кўра –бирин-кетинлик муносабатига** киритиш мумкин; **3. Гап таркибидаги лисоний синтактик қолипларга кўра мазкур гаплар-(WРm, WРm) - тенг таркибли қўшма гаплар** каторига киради.

Ўзбек нутқида қўлланилувчи оила-қариндошлик терминларининг кўп вақт мурожаат шаклида қўлланилиши, дарҳақиқат, уларнинг характерли белгиси ҳисобланади. Оила-қариндошлик терминларидан катта қариндошларга нисбатан қўлланиладиган вокатив формадаги сўзлар ҳурмат юзасидан бўладиган мурожаатни билидириши, катталарнинг кичикларга қўлланиладиган *ўғлим, қизим* типидagi вокатив формалар эркалаш юзасидан бўладиган мурожаатни билдириши манбааларда қайд этилади. Мазкур фикрларни тўғри эканлигини таъкидлаган ҳолда, бундай шаклларнинг яна хурсандчилик, қувонч, севиш каби семаларни ҳам билдиришини қайд этиб ўтмоқчимиз. Чунончи:

1. **Ох** ўғлим, **ох** Музаффарим, қандай кўҳлик йиғит бўпти-я, туф-туф кўз тегмасин. (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”). 2. **Вой**, қизим тушмагур-а, қўрқма, отангни ўзим қўндираман. (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”). 3. **Ие**, Қумушибиб, менга йўл бўлсин, мана сиз у билан тенглашсангиз арзийди. (А. Қодирий. “Ўтган кунлар”). 4. **Эхе**, севгилим, бўлди кўз ёшингни арт, биласан сен мен учун ҳамма нарсадан азизсан! (Солиҳ Қаҳҳор. “Дайди қизнинг дафтари”). Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, муружаат шаклларида учровчи бундай шакллар ундовлар билан ҳам қўлланилиб, унда кишиларнинг хис-туйғуси, эмоциясини, руҳий ҳолатини ҳам ифода этиб келиши мумкин. Ажратиб кўрсатилган ундовлар ижобий эмоционал ундовлар бўлиб, улар контекст ва интонация билан боғлиқ равишда завкланиш, қувонч, хурсандчилик, мамнуният, қойил қолиш, шодланиш, миннатдорлик, ташаккур каби маъноларни ифодалайди.

Тилшуносликда мавжуд форма-функционал ёндашувда бир эгали, лекин бирдан ортик кесимли гап кўшма гап сифатида қаралади. Чунки ҳар бир кесимда шахс-сон, замон, тасдиқ-инкор, модаллик, майл (кесимлик) маънолари бирдан ортик ифодаланади. Бу эса семантик нуқтаи назардан уларнинг ҳар бирида алоҳида ахборот мавжудлигидан далолат беради. Шу маънода қарайдиган бўлсак, юқоридаги мисолларнинг ҳар бирида қайд этилган грамматик ҳолатларнинг барчаси мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири кўшма гапнинг қайсидир қиррасини очиш учун хизмат қилади. Чунки кўшма гап мураккаб ва серқирра ходиса бўлиб, унинг таҳлил жараёни объектнинг қайси томонига қаратилганлиги билан муҳим. Агар биз юқорида келтирилган гапларни улар таркибига кирувчи содда гаплар орасидаги алоқага асосан таҳлил қилсак унда мазкур гапларнинг барчасида тенгланиш алоқаси мавжуд. Одатда бундай ҳолатда улар тенг боғловчилар ёки интонация орқали бирикадилар. Баъзан бундай кўринишли гаплар орасида сабаб-оқибат алоқаси мавжуд бўлади. Бундай ҳолатда уларни мазмунан тобе-ҳоким гапларга киритишга тўғри келади. Бироқ гапларда мазмунан тобелик, шаклан тенглик мавжуд бўлганда, формал ёндашув гапларни тенг муносабатли кўшма гап сифатида қарайди. Шуни ҳисобга олган ҳолда

биз қайд этилган гаплар орасида тенгланиш алоқаси мавжуд деган хулосани бердик.

Кўшма гапнинг таркибидаги боғловчи воситаларга кўра таснифига кўра - бу тасниф соф шаклий бўлиб, гап орасидаги маъновий боғланиш қандай кўшимча (шаклий) воситалар билан таъминланишига таянади. Бу асосга кўра танлаб олинган мисолларнинг 1- ва 2-гаплар юкломалар билан боғланган кўшма гаплар сирасига кирса, 3- ва 4- гаплар фақат оҳанг билан боғланган кўшма гапларга кирди. Шундай қилиб, кўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатга кўра таснифи билан кўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатларга кўра таснифи ўзаро боғлиқ. Чунончи, бу тасниф биз тўхталиб ўтган, яъни кишилар мулоқотлари жараёнида қўлланилувчи хурсандчилик семасининг ифодаланиши жараёнида ҳам кузатилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М.А.Терентьев.Грамматика турецкая,персидская,киргизская и узбекская языки.1, СП,1875.
2. В. Наливкин. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общепотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1884.
3. Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир таъриба. Иккинчи китоб.Наҳв. 4-босма. Ўздавнашр. Самарканд-Тошкент, 1930.
4. А.Ғуломов, З.Маъруфов, Т.Шермухаммедов. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм, Синтаксис, Т.,1944.
5. Р. Сайфуллаев. Обращения в современном узбекском литературном языке. Автореферат канд.диссертации. Самарканд, 1960,-17стр.
6. Ш.Раҳматуллаев. Модал сўзлар. Ҳозирги замон ўзбек тили. ЎзФА нашриёти.-Т.,1957.
7. В.М.Алпатов. Япония. Язык и общество. –М., «Наука».
8. Р.П.Рогожникова. Наречные и междометные значения некоторых существительных и показ их в словарях. «Лексикографический сборник», вып. II, 1957.
9. Б.Ўринбоев. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. –Т.,”Фан”, 1972.
10. Сайфуллаев А. Ҳозирги замон ўзбек тилида уналма. –Т.,”Фан”, 1960.